

Naš kmet v okrilju svetega drevesa

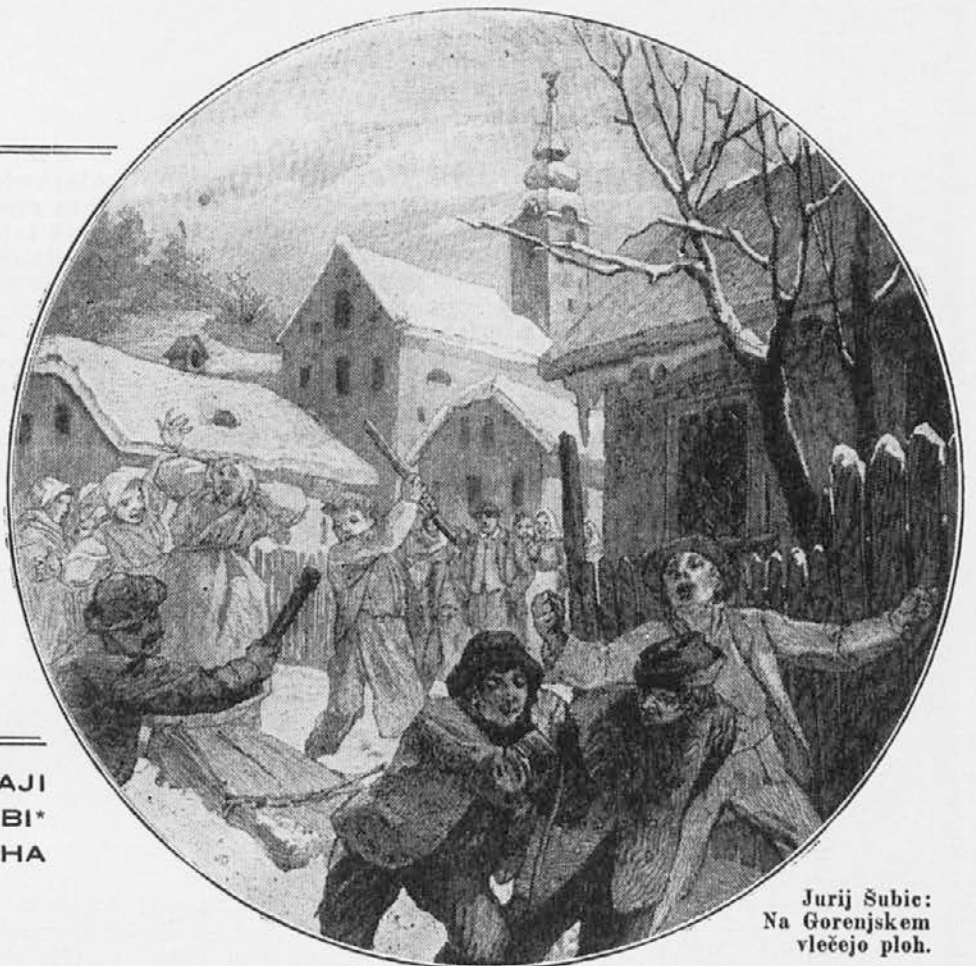
STARI SLOVENSKE LJUDSKI OBIČAJI
V LETNIH ČASIH IN V STARI PODOBI*
VALVASORJA, J. ŠUBICA IN MYRBACHA

Zgodnja pomlad.

Zima, ki je v času od sv. Barbare do svečnice nemoteno gospodarila in šarila, se mora proti koncu februarja ali v začetku marca že počasi umikati s svojega vodilnega mesta in ga prepuščati naslednjemu letnemu času, pomladi. Zgodnje pomladno sonce pa ima še bridke težave in mnoge hude ure, dokler popolnoma ne uveljavi svoje moči, ker zima je pač velika trdoglavka, ki se ne dá ugnati kar tako zlepa in hitro, saj jo še globoko v pomladi s svojim nenadnim mrazom in snegom velikokrat pošteno zagode. A naj se zima otepa poraza, kakor se ji poljubi, red v veseljstvu je večno tak, da mora ona končno le podleči, naj razsaja prej ali slej, kakor hoče, sonce se v svojem pomladnem poslanstvu ne dá zbegati in nikakor ne odjenja izganjati mraz, tajati sneg in led, posebno pa ogrevati in mehčati zemljo, da bo iz nje čimprej vzklilo novo, zeleno in cvetoče življenje.

Ta čas, ko divjajo še velike in hude vojske med vetrovi in ko je vsepovsod čutiti, da gre polagoma, a gotovo na pomlad, stopi slovenski kmet na svoja polja, ki še vsa zapuščena in deloma zasnežena ležijo v megli, ter prične ugibati in računati, kdaj bo mogel s konji in s plugom na polje in zaorati vanj prve brazde. Težko in nestrpno pričakuje slovenski kmet tega pomladanskega dneva, ki mu bo z velikim zvonom oznanil pričetek dela na polju, tako nepotrpežljivo ga pričakuje, da se pri tem ne vdaja samo v božjo voljo in v zakoniti razvoj prirode, ampak si med drugim celó prizadeva, kako bi ta bližnji delovni čas čim hitreje priklical v svoje življenje. Ta bližnji in zanj prevažni čas je z raznovrstnimi poljskimi opravki in skrbmi tako močno zaživel v njem, da poskuša že naprej

* Viri podob (reprodukcije): Valvasorjeva delavnica (bakrorezi) — J. W. Valvasor, Die Ehre des Herzogthums Crain, 1689. VI. in VII. knjiga. Jurij Šubic in Felician Myrbach (perorisbe) — Die Österreichisch-Ungarische Monarchie in Wort und Bild. Zvezka: Kärnten und Krain (1891), Steiermark (1890). Fotografija (Krásnice) — Slovan 1914.

Jurij Šubic:
Na Gorenjskem
vlečejo ploh.

ustvariti kar najbolj varna in ugodna poljska tla za oranje in setev. Ta skrb za bližnje spomladansko delo na polju pa rodi nove skrbi, ki še dlje gledajo v prihodnost ter so večinoma vse posvečene posejani zemlji, ki naj bi čim bogateje plodila. Slovenski kmet skuša na ta način prehiteti naravo v njenem bodočem delu, uravnava jo že naprej ter ji določa zgolj tak smoter, ki bo njemu donasal koristi. Ali še drugače in jasneje povedano: slovenski kmet s tem svojim poseganjem v zakoniti red narave — čara. Stvarna podoba takega čaranja v zgodnji pomladi pa je med drugim tale: še preden je nastopil pravi čas oranja, privleče slovenski kmet na dan oralo ter prične orati, pa čeprav po samem snegu. Tako čaranja pa oživi ravno o pustu, to je v času, ko našemljani fantje vlačijo po vasi oralo in ploh.

Orači.

Sledovi kažejo, da so morali biti pustni orači svoj čas tudi na Kranjskem doma, dandanes pa životarijo le še na Štajerskem, in sicer na Dravskem polju in v Slovenskih goricah. V »Kroniki župnije sv. Marka niže Ptuj« iz leta 1897. (rokopis) opisuje pustne orače tedanji markovski župnik Matej Slekovec takole: »V torek na vse zgodaj se razlega po vsej okolici ‚pokanje fašenka‘. Semterja se prikaže že kak ‚vandrovec‘ s krošnjo na strani ter gre od hiše do hiše.

Ne dolgo za tem pribežijo in prikričijo od enega konca vasi ‚orači‘. Ti so lepo oblečeni fanti do 20 let. Na hrbtu imajo navzkriž privezane svilnate robe, klobuk pa je ves preprežen s svilnatimi trakovi, kateri po zraku vihrajo. Kakih šest ali osem tako opravljenih fantov vleče majhen plug. Te spremlja eden, ki je preoblečen v grdega šepavega dedca s košem na hrbtu, v katerega pobira darove. Čez ramo nosi slednji majhne grablje. Za obrambo oračev spremlja celo četo po eden ‚kurent‘ (običajno tudi priganjač z bičem, op. B. O.).

Orači vlečejo plug na vsako dvorišče, bežijo tam z njim nekaterikrat v okrog, pri tem kako pesem kričeč, kurent pa pluži, to je: on drži plug za ročaja ter orje po dvorišču okrogle brazde. V te brazde vseje ‚poberač‘ repno seme — navadno

pesek —, pograblja z grabljami ter leže in pripoveduje gospodinji, da ji bo zrastle iz tega semena debela repa, ako bodo zvečer za debelo repo plesali. Za ta posel dobijo orači navadno kako klobaso ali jajca v dar.<

Še pred župnikom Slekovcem pa je Jos. Pajek v svojih »Črticah iz duševnega žitka štajerskih Slovencev« (1884) površno zapisal, da »tisti teden pred pustom se nekateri našemajo za ‚Kurente‘ in orjejo po snegu od hiše do hiše za debelo repo. Dva sta za konje, eden pluži, eden je za gonjača, eden igra na harmoniko, zadnji pa je za ‚babo‘ in nosi koš, v katerega spravljajo meso in klobase, če jih kaj dobijo. (Sv. Ana na Krembergu.)<

Ti štajerski pustni orači, kakor sta jih na kratko prikazala Slekovec in Pajek in kakor nam jih je z Dravskega polja verno predstavil v risbi Jurij Šubic, norčavo posnemajo kmečko delo spomladi na polju ter po tem dokončanem pustno-kmečkem poslu pobirajo darove. Prav to posnemanje kmečkega dela, to je oranja in sejanja, pa nas opozarja, da vlačenje pluga po vasi svoje dni ni bila nobena pustna norčija ali zabava, ampak naspromptno zelo resen in svečan čarovni obred, ki je imel svoj poseben smisel in namen. Sploh moramo, kadar koli razpravljamo o pustnih običajih, v prvi vrsti vedeti za dognano narodoslovno resnico, ki nam pravi, da je pust današnji skupni pojem za vse polno starih običajev in obredov, ki so jih naši davni predniki izvajali na pragu pomladi.

Oralo ali plug je bil že od vsega početka njegove iznajdbe sila imenitno poljsko orodje, ki ga je poljedelec visoko cenil predvsem zaradi njegovega dela, ki ga opravlja na polju in ki ustvarja pogoje in podlago za vse naslednje delo, posredno pa tudi za dobro rast posevka. Spričo tega je kmetovalec pričel gledati na plug kot na čarodejno poljsko orodje in verovati, da mu to orodje že samo kot tako more prinesiti blaginjo. Na svoj način nam to vero prikazuje stari indijski običaj, kjer obesijo na Holi- ali Indra-drevo majhen plug. In če je bil že plug sam čaroven predmet, koliko bolj je potem moralo veljati za čarodejno oranje s plugom. Zaradi tega je davni kmet vpeljal oranje s plugom v posebno pomladansko obredje, ki je bilo nekakšen prazničen uvod v prvo delo na polju. S slovesno prirejenim obrednim oranjem kot čarodejnim predhodnikom pravega oranja na polju je kmet v prvi vrsti čaral plodovitost svojih polj. S časom pa je človek prenesel obredno oranje iz zgodnje pomladi tudi v druge letne čase, dogodke in prilike. Takó vlečejo v Indiji ob času suše naga dekleta oralo po polju ter prosijo mater zemljo za dež. Tu vidimo, da morajo vleči oralo tudi primerni ljudje, ki utegnejo čarodejni vpliv orala le še povečati. Taki ljudje so predvsem neporočena dekleta, fantje, poročni par. Dalje najdemo v starogrških običajih poročno oranje, ki čara nevestino rodovitnost v bodočem zakonskem življenju. To starogrško poročno oranje predstavlja eno izmed najstarejših obrednih oranj v Evropi.

O lemežu, to je delu pluga, ki brazdo izpodreže, je stari kmet veroval, da iztrga zemlji njeno življenjsko silo. To škodljivo dejanje, ki ga je grozil napraviti lemež, pa je kmet skušal preprečiti s čarodejnim obrednim oranjem. S tem pa smo pokazali na drugi smisel tega običaja, to je na obrambno oranje. Pri tem oranju so zlasti važne in pomembne brazde, ki jih v velikem krogu izorje plug. Te izorane brazde veljajo za svete brazde ter jih zli duhovi nikakor ne morejo prestopiti. Pri Rusih najdemo n. pr. »opachivanje« (oboranje) kot sveto obrambno dejanje pred kugo ali kolero. Tedaj izorjejo okrog vasi tri brazde, nosijo pri tem sliko sv. Vlasija ter pojó: »Smrt, smrt, pojdi ven iz naše vasi, z vsakega dvorišča...« — In če je naš davni kmet na zgodnjo spomlad s plugom oboral polja, tedaj so izorane brazde pregnale s polja vse hudobne duhove, ki bi utegnili škodovati bodoči setvi.

Po vsem tem uvrščamo štajersko pustno oranje med najstarejše slovenske običaje, ki so indoevropskega izvora. Iz raznih starejših opisov, zlasti pa po času izvedbe sklepamo, da so štajerski pustni orači ostalina davnega obrednega čaranja rodovitnosti v začetku pomladi in pred prvim delom na polju. Bržkone je bilo to oranje še v 16. stoletju resnobno, sveto dejanje, v poznejših stoletjih pa se je njegov prvotni smisel vedno bolj porazgubljal, dokler ni popolnoma utonil v pozabo. To je povzročilo, da se je nekdanje obredno oranje preobrazilo v golo pustno-norčavo vlačenje pluga, ki mu manjka vsak globlji pomen.

Ploharji.

Pustnemu oranju pa je v marsičem podobno in tudi sorodno vlačenje ploha (t. j. debele težke deske) na pustni terek ali na pepelnico sredo.

V Letopisu Matice Slovenske iz leta 1890. poroča slovenski narodopisec Iv. Navratil, »da morajo one dekline (dekleta, dekličiči ali odrasle deklice), katere se ne vdajo ali ne omože o predpustu, — na pepelnico vlačiti (»vleči«) ploh. Ker bi jim pa bila vendar prevelika sramota, zato opravljajo ta neprijetni posel namesto takih revic povsod dečaki (nekod preoblečeni v ženske) na šaljiv način.<

Med drugim poroča o tem običaju na Štajerskem Jos. Pajek: »Če se v kaki vasi nobena dekline ni o pustu omožila, se je na pepelnico kateri mladenič kot dekline oblekel in po vasi ploh vlačil. Če se pa nobeden mladenič ni oženil, se je pa ktera poredna dekline možki oblekla in je po vasi v krpljah (košari) slamo vozila.<

Ploh so vlačili o pustu pred nedavnim zlasti Gorenjci, ki njihov običaj omenja v svoji znameniti knjigi »The Golden Bough« veliki angleški etnolog J. G. Frazer.

Tudi v Metliki v Beli Krajini so še vsa leta pred vojno vlačili po mestu ploh, na katerega so napisali sledeče verze:

»Prišla pepelnica,
ostala si samica,
oh, oh, še boš vlekla ploh.<

(Povedala gdč. M. Weissova.)

Navadno pa se to vlačenje ploha po vasi konča na ta način, da fantje naslonijo ploh najstarejši devici na hišna vrata.

Brez dvoma sodi pustni običaj »vleči ploh«, ki o njem poročajo na Kranjskem že leta 1690., med najstarejše slovenske običaje v času zgodnje pomladi.

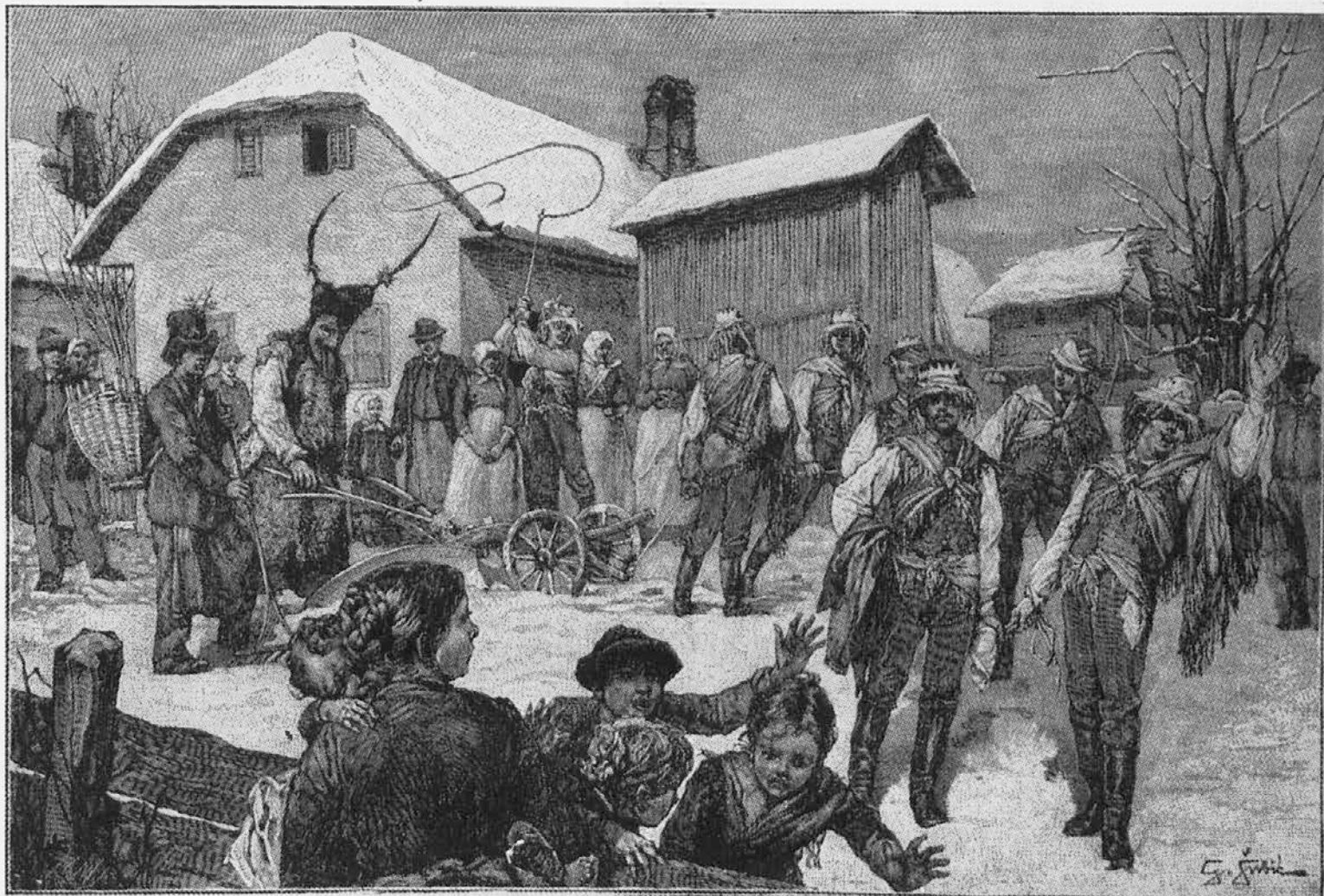
Ta običaj ima še nekaj drugačnih oblik, na priliko »vlečenje korita« na Štajerskem, toda na tem mestu jih ne bomo navajali in opisovali. Vendar moramo, če hočemo ta slovenski pustni običaj razložiti, pokazati na njegovo ziljsko varianto, ki je nad vse značilna. V Ziljski dolini je bila namreč podoba tega pustnega običaja svoje dni takale:

Na pustni terek so ziljska dekleta vlekla skozi vas drevesno deblo ali hlod, na katerem je bila z verigami pritrjena ogromna slamnata punca, ki so jo nazadnje vrgli v vaški vodnjak.

Ta ziljski običaj na svoj način izganja zimo in hkrati vpe-ljava pomlad. Neplodna zima je poosebljena v slamnati lutki, pomlad pa v drevesu, ki ga privlečejo ziljska dekleta v vas. Obenem ta ziljski pustni običaj zelo dobro osvetljuje kranjski pustni ploh, ki zdaj o njem lahko ugotovimo, da predstavlja prav za prav drevo, ki je s časom in nekje na razvojni poti dobilo svojo končno zmanjšano in rezano obliko, to je obliko debele drevesne deske.

Drevo pa ne pooseblja zgolj pomladi, temveč vse njene čare, med njimi zlasti čar rodovitnosti, ki povzroča, da življenje nikoli ne zamre, ampak da se zmerom znova obnavlja. Tam pa, kjer zastane, naj pomaga drevo, simbol vse oživljajoče pomladi in večnega življenja ter hkrati preizkušeno čarovno sredstvo za občo rodovitnost. Ploh v kranjskem pustnem običaju je sicer sramotilna deska, ki smeši dekletovo devištvo, toda če si obnovimo ta pustni običaj v eni izmed starih obrednih podob, tedaj vzemo, da so v preteklih časih neporočena dekleta vlačile ploh-drevo predvsem zategadelj, da bi jim to drevo pričaralo ženina, z njim pa rodovitnost v zakonu. To dejstvo nam potrjuje zgornještajerski običaj, ki so ga stari zapiski ujeli, še preden je razpadel, v vsej resnični prvotnosti. Če ni bilo na Zg. Štajerskem celo leto nobene poroke, tedaj je poklical vaški fantovski svet na pomoč drevo, staro čarodejno sredstvo za rodovitnost. Šli so v gozd, poiskali veliko, lepo raščeno drevo ter ga očistili grobih vej. Nato so ga na obeh krajih ozaljšali z božičnimi drevesci. Med drugim so postavili nanj sodček vina ter ga v slavnostnem sprevodu privlekli v vas, kjer se je okrog njega razvilo pravo ljudsko slavje. — Mimo tega površno opisanega zgornještajerskega običaja pa nam končno potrjuje tudi vera, ki je doma na Štajerskem, da ploh-drevo čara dekletovo poroko. Pravijo namreč: Tisti, ki pomaga vleči ploh, se bo kmalu poročil.

Seveda je vlačenje drevesa v prvotnosti pomenilo vpeljevanje pomladi in njene rodovitnosti, pozneje pa se je ta dre-

Jurij Subic: Pustni orači na Dravskem polju

vesni obred zaradi čarodejnega svojstva dotaknil tudi ljudi, raznih drugih dogodkov in časov. V tem pogledu imajo »orači« in »ploharji« mimo drugih podobnosti in sorodnosti skupno razvojno érto. Ako oba običaja dobro premislimo, tedaj najdemo, da je drevo-ploh prvotnejše od obrednega orala. In trdimo celó, da je pomladno vlečenje drevesa vplivalo na nekatere oblike obrednega oranja. Pri tem mislimo zlasti na varianto oračev iz Lancove vasi, kjer vlečejo plug s pritrjeno desko na vrhu, z nekakšnim majhnim lesenim odrom, na katerem stoji med hojo in brezico mlad kmetski par. Dalje ne smemo pozabiti, da naš kmet še dandanes pravi ponekod (n. pr. na Notranjskem) oralu kratkoma »drevo«. (Primi za drevo! Kdo bo pa drevo držal?) Ob tem dejstvu se vprašamo: Ali ni morda »drevo« najstarejše slovensko ime za oralo ali plug? Kakšno obliko je imel prvotni plug? Tu smo zadeli na prave izvore orala ali pluga in vprašanje, od kod njegov čarovni pomen, se nam začne prikazovati v novi, a vendar znani luči. O oračih in ploharjih, ki njih izvori segajo v temno davnino, v slovenskem narodoslovju nedvomno še ni izrečena zadnja beseda.

Vsekakor smo v pustnem vlečenju orala in ploha ohranili Slovenci dva značilna in stara obredna prizora, ki sta v bistvu oba prinašala pomlad v deželo ter čarala rodovitnost prirode in človeka.

Pomlad.

Polahkoma prehaja zgodnja pomlad in pravo pomlad. Sonce se dviga vsak dan zmerom više in više ter najde najbolj zapuščeno in osojno njivo. Še malo in ne bo več sledú zimske puščave. Narava je kar čez noč ozelenela in se razcvetela. Polja so izorana ali pa še čakajo, da jih kmet vsak čas preorje. Delo na polju teče gladko od rok in zli duhovi ga ne motijo. »Orači« so se torej obnesli. Vse dobro kaže, a vendar je treba še in še mnogo blagoslova: da bo pri dobrem tudi dalje ostalo, da bo vsejano seme lepo rastlo in šlo v klasje.

To je čas tja proti koncu aprila ali okrog začetka maja, čas, ko zeleni Jurij prihaja v deželo ter slovenskemu kmetu prinaša pravo, čisto pomlad in mu oznanja, da je neplodni zimski duh dokončno pregnan.

Zeleni Jurij.

Belokrajinskega Zelenega Jurija, ki so ga zapisovali in razlagali razni naši narodopisci (Kapelle, Tomšič, Navratil, Barle, Šašelj, Marolt), smo dodobra spoznali na mnogih slovenskih folklornih festivalih, ki so se v zadnjih letih vršili v Ljubljani, Črnomlju, Metliki in v Mariboru. Veliko manj pa sta nam znana koroški in štajerski Zeleni Jurij.

Koroškega »svetega šent-Jurja« je opisal leta 1848. v »Novicah« župnik Matija Majar-Ziljski:

»Zvečer pred šentjurjem se zberejo dečki zmrakoma zvonaj vesi s kravjimi zvonci, drugi s kozjimi rogovi in tako žvenketaje in trobentaje letijo pred vrata prve hiše. Eden izmed njih je s slamo ovit, imenujejo ga sv. šent-Jurja. Vsi vkup potle pred hišnimi vrati stoječi glasno govoré in zapojó.« (Sledi pesem.) — Na koncu M. Majar-Ziljski pripominja, da »ta navada je v Rožeku, na Pečnici, v Ločah, na Brnicah, v Podlipi, v šent-Ili in v Lipi.«

Še pred nekaj leti je bil ta koroški pomladni običaj živ v beljaški okolici (v Brnci in drugod) in tedaj ga je zapisal Lojz De Reggi. Iz njegove neobjavljene rokopisne zbirke koroškega narodnega blaga, ki mi jo je svoj čas podaril, posnemamo:

»Na večer pred sv. Jurjem hodijo dečki s kravjimi zvonci v mraku od hiše do hiše in eden izmed njih vošči na vsakih hišnih vratih:

Svet šent Jur
Potrka na dur,
Ma ano hvačo rmano,
Drugo pa zalano,
Štumfe brezžokovne,
Vsako jutro pr njih kovne.

Črville braz podpvat,
Da vsač drek obšvat.
Je šele pršov v deživo,
Ga je že vse vasivo:
Kukoveca na bukovji,
Druje tičice v grmovji.

Jurij Šubic: Štajerski Zeleni Jurij

Nato dobijo od gospodinja v dar jajca in zabelo (zasako), za kar se zahvalijo:

Bug obvar vaša gospodarja, Vaše svinje, vaše konje,
Bug obvar vašo gospodinjjo, Vaše kure, vaše telete!
Vaše krave, vaše vole,

Z jako povzdignjenim glasom voščijo:

Bug obvar vaše te lipe deklete!

Potem končajo:

Miš in podgane
Naj pa zlodej izžane!

Ako pa kje nič ne dobijo, kar se jako redko kedaj zgodi, brne vsaki z nogo v hišna vrata in želi tistej hiši:

Naj vam pokrepa vsa živina, Voda naj vam vse zalije!
Umrjejo naj vam vaše deklete, Miš in podgane
Ogenj naj vam vse požge, Naj k vam zlodej
Toča naj vam vse pobije, pržane! —

Kako so na Štajerskem pred desetletji vodili svetega Jurija, nam poroča kanonik Orožen v svoji zgodovini dekanije Laško: »Slednjič še hočem omeniti nekega od starih časov na Laškem navadnega običaja, ki se nahaja tudi pri Hrvatih in Srbih, namreč kako slovesno svetega Jurja sprevajajo. Vsako spomlad obvihejo na Jurjevo kojega moža vsega od glave do pete v bukovo zelenje, in ga sprevajajo po trgu pevajoči sledečo, vsekako pokvarjeno pesem:

Svetega Jurja vadimo, Bodi ti naš pomočnik.
Za jajca, špeha prosimo. O svetem Jurji maša,
Sveti Juri orožnik, Je dobra kravja paša.◀

(Pajek, Črtice, 1884, str. 63.)

Davorin Trstenjak pa je še mnogo prej v Novicah l. 1857. predstavil štajersko jurjevanje v obsežnejši podobi:

»Na Jurjevo si izberejo dečki najlepšega izmed sebe, ga lepo s cvetjem opletejo, tako, da se njegova obleka nič ne vidi. Ta mladenič se veli 'Vesnik' ali »zeleni Juri'. Vodijo ga veselo pevajoči:

Zelenega Jurja vodimo, Ježibabo zganjamo,
Maslo in jajca prosimo, Mladoletje trosimo.

Poleg 'Vesnika' hodi 'Rabolj' v slamo zaviti. Na zeleni trati se 'zeleni Juri' in 'Rabolj' primeta in mečeta. Zeleni Juri vsikdar premaga. Rabolj ima včasih tudi kožuh na sebi.◀ —

Pomen pastirskih jurjevskih obhodov je tuje in naše narodoslovje do danes več ali manj pojasnilo. V prvi vrsti ti pomladni obhodi s pesmijo oznanjajo prihod pomladi, čarodejno pospešujejo raste na poljih, travnikih in na vrtovih ter prinajajo človeku in živini zdravje in srečo, blaginjo hiši. Seveda so ti pastirski jurjevski običaji, kakor jih iz skopih poročil poznamo pri Korošcih in Štajercih in kakor so jih vse do današnjih dni tu in tam ohranili Belokrajinci, zadnji odraz nekdanjih

svečano-obrednih jurjevskih obhodov ob začetku pomladi. Tako svečano-obredno jurjevanje, ki so ga obhajali še okrog l. 1830. Belokranjci v Črnomlju, nam je natančno opisal J. Kapelle v Carniolii (1839). Kaj značilno je, da v tem starejšem in prvotnejšem črnomaljskem obredju nastopa Zeleni Jurij hkrati z drevesom.

Po pustnem plohu-drevesu srečamo torej tudi v tem glavitem pomladanskem obredju, v jurjevanju, drevo kot vse-mogočno božanstvo pomladne rasti in rodovitnosti. Srečamo pa ga v spremstvu Zelenega Jurija. In kaj naj bi Zeleni Jurij drugega bil, če ne pomladno drevesno božanstvo samo, ki je v črnomaljskem obredju predstavljeno dvakrat: po drevesu in po človeku-Zelenem Juriju. Slovenski Zeleni Jurij posebej drevesnega duha ali demona, ki je zapustil svoje drevesno bivališče. Davni mitični nazor o drevesnem duhu v človeški podobi se je pri Slovencih razvil v stvarnost, v svojstven ljudski obred, sredi katerega se je človek sam spričo preobilja svojih čarodejnih teženj predstavil svetu kot pomladni drevesni duh s tem, da se je primerno okitil z drevesnim zelenjem. Kar more pričarati bajni drevesni duh, more prav tako njegov namestnik, zeleni mož. Vse čarodejne sile, ki jih je človek pripisoval drevesu in njegovemu nevidnemu božanstvu ali duhu, so se na ta način prenesle na to počlovečeno božanstvo, na Zelenega Jurija, ki se je pojavil vsako leto točno ob začetku pomladi in s svojim svečanim pohodom po vasi, po poljih, travnikih, gozdovih in ob vodah, s svojim pastirskim spremstvom in s svojo pesmijo čaral rast vsega rastlinstva.

Zelenega Jurija pa so vodili slovenski pastirji (oziroma ga še vodijo ponekod v Beli Krajini) ravno okrog 24. aprila, to je okrog praznika sv. Jurija. Sv. Jurij je velik krščanski svetnik, ki je predkrščansko pogansko dobo povezal z živimi vrelimi mladega krščanstva v posebno obliko, v legendo o junaku-svetniku, premagalcu krvoločnega zmaja. Kakor je na eni strani na to krščansko legendo o sv. Juriju in zčaju vplivala stara grška bajka o junaku Perzeju, tako je na drugi strani legenda o sv. Juriju in zčaju posegla v slovenske jurjevске običaje na pragu pomladi. Ali ni ta legendarna zgodba o junaškem svetniku, o rešeni devici in premaganem zčaju kar najprikladnejša podoba smrti zime in prihoda pomladi v deželo? Sveti Jurij reši devico krvoločnega zmaja ali sv. Jurij odreši zemljo od zimskega spanja. Tako je iz koroških in štajerskih jurjevskih obhodov razvidno, da je na mesto starejšega Zelenega Jurija stopil »sveti Juri«, v koroškem običaju celo »svet šent Jur«, kjer je svetnik z dvojnimi, a v bistvu z istim pridevkom dvakrat poudarjen. Tudi na risbi Jurija Šubica, ki ponazarja jurjevski prizor verjetno v Laškem pri Celju, vidimo Zelenega Jurija, da nosi na glavi nekakšno krono ali kapo s križcem, s čimer je predstavljen svetnik Jurij v zeleni obleki. Nadaljnji štajerski običaj, ki ga je opisal Trstenjak, prikazuje poleg Zelenega Jurija tudi Rabolja. Na trati sta se Zeleni Jurij in Rabolj spoprijela in metala. In Zeleni Jurij je Rabolja zmerom premagal. Nobenega dvoma ni, da predstavlja ta dvoboj med Jurijem in Raboljem boj med zimo in pomladjo. Starodavna legenda o zčaju in junaku Juriju je tu oživila v dramatičen prizor, v ljudski običaj, v katerem se obenem skriva tudi kos čarovnega obrednega dejanja.

Nikakor ne nameravamo zdaj še govoriti o drugih vprašanjih, ki se nam odkrivajo ob taki povezanosti svetega in zelenega Jurija, tudi ne, koliko in kaj je Zeleni Jurij podedoval po svoji stari slovanski domovini ali do kod segajo antični vplivi, temveč hočemo zgolj iz vsega, kar smo o Zelenem Juriju povedali, zaključno povzeti in poudariti, da je jurjevsko obredje imelo v davnini svoj globok čarodejni smisel, da pa je še danes silno jasna in prelepa podoba prihoda sončne in zelene pomladi.

Leto.

A po stvarnem jurjevskem obhodu kraljevanje Zelenega Jurija, pomladnega božanstva rasti, ne mine, nego traja dalje še celo pomlad, prehaja v leto in, preden zatonje, vzplameni ob sončnem obratu na Ivanje v svoj zadnji praznik, v praznik sonca.

Zeleni Jurij je z dejanji izpričal, da je velik čarovnik. Sonce prežarja zemljo, da kar poje v bujni rasti. Žito je

že v polnem klasju in bo vsak čas zrelo za žetev. Vendar v tem svetem poletnem trenutku, ko sonce in zemlja dosejata svoje viške, ko vse tako lepo in varno dozoreva, se kaj rado preobrne. Zdaj suša preti kmetu požgati vso letino, zdaj težka nevihta prihruje in grozi tik žetve odnesti poljedelcu ves blagoslov, ki mu ga je Jurij priklical ob začetku pomladi.

Tedaj je približno o kresu, v času, ko Zelenemu Juriju pripojó na pomoč dobri poletni duhovi, Krésnice, da obvarujejo slovenskega kmeta še zadnje nesreče, ki mu preti v tem letnem času.

Krésnice.

Krésnice so belokrajinska dekleta, ki kresujejo in ki po vrnitvi od kresa pojó pred vsako hišo posebne kresne pesmi, »krésnice« ali »ladanjke« imenovane. Iz raznih blelih ostankov slovenskih kresnih pesmi (n. pr. ziljskih, štajerskih in kraških) domnevamo, da so Krésnice svoje dni živele po vsej Sloveniji, seveda v več ali manj drugačnih oblikah kot danes v Beli Krajini.

Belokrajinske Krésnice na Vinici je pred dobrima dvema letoma lepo opisala učiteljica Leopoldina Bavdkova (Slov. Narod, 31. VIII. 1940). Iz tega opisa posnemamo:

»Krésnice so pri nas na Vinici po štiri v skupini. To so mlada dekleta, ki so oblečena v preprosto, snažno nedeljsko narodno nošo brez pisanega svilaša in pisanih trakov. Z njimi hodi mlad fant, zvan vojač, ki spremlja njihovo petje na piščeli.

Krésnice pri svoji pesmi imenujejo najstarejšega sina pri hiši. Besedilo je naslednje:

Bog daj, Bog daj dobro večer	hitit éu se preko mora,
daj nam Bože dobro leto,	preko mora, kraj Dunava,
(stalni pripev)	ulovit éu, moja bit ée.
za jutrom je tratornica,	Fala, fala, mila majko,
na tratorki posteljica,	lépo ste nas darovali,
na posteljki sinko Ive,	daroval Vas Bog, Marija
stan se gori, sinko Ive,	z lepim žitom in pšenico,
tvoju rožu drugi trga.	s sladkim vincem in rakijo
Nek ju trga, mila majko,	daj nam Bože dobro leto!

Med kresovanjem pride gospodinja iz hiše in prinese dar, navadno dve jajci ali več pa kak dinar. Za darila nosi ena izmed Kresnic košarico.

Krésnice pojó takó, da se petje med hišo in hišo nič ne prekine. Kjer pretgajo, pomeni to, da bodo imeli tam v tistem letu mrliča. Nesrečo pomeni, če se Krésnice smejejo med seboj. Pogovarjati se med seboj tudi ne smejo. Vse se mora vršiti svečano in pobožno, ker je njih pesem prav za prav molitev in klicanje božjega blagoslova na domove. Krésnice narod zelo spoštuje.

Leta 1902., ko sem preživela prvi večer na Vinici, je kresovalo sedem ali pa še več skupin Kresnic po viniškem okolišu. Vso noč so se vrstile kakor roji večernih vil bele postave po štiri in štiri s svojim vodjo od hiše do hiše in vso noč so valovali po ozračju otožni akordi: »Bog daj, Bog daj dobro leto!«

Belokrajinske kresne pesmi, ki jih pojó Krésnice, spominjajo v marsičem jurjevskih pomladanskih pesmi. Predvsem so si jurjevske in kresne pesmi podobne, če ne celó enake, po osnovni želji, ki jo razodevajo. V jurjevski pesmi iz beljaške okolice voščijo pastirji kmetu takole:

Bug obvar vaša gospodarja,
Bug obvar vašo gospodinjo,
Vaše krave, vaše vole itd.

V belokrajinskih kresnicah pa dekleta pojó:

Daroval vas Bog, Marija
z lepim žitom in pšenico

Daj nam Bože dobro leto!

Ali v kresnicah iz Rosalnic dekleta pozdravijo hišo:

Bóg daj, Bóg daj dober večer,
Za večerom dobro jutro
Gospodaru, gospodinji! (Štrekelj, št. 5090.)

Jurij Šubic: Belokrajinski par

Podobne so si tudi grozeče besede, ki jih jurjevski pastirji in kresnice zalučajo kmetu v obraz, če ne dobé nobenih darov. Kresnice iz Podzemlja zažugajo:

Vaša vrata polna blata,
Vaša hiša polna miša,
Vaši vrti polni krti. (Štrekelj, št. 5128.)

Na Vinici:

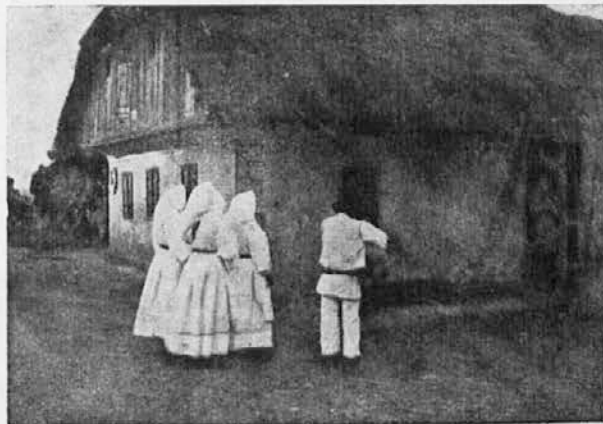
Pred vrati je borovica, v vaši hiši sami miši,
krepala vas polovica, vaši vrti sami krti.
vaša vrata so iz blata, (Zap. L. Bavdek.)

Koroški pastirji pa takole zapreté na Jurjevo skopi hiši:

Naj vam pokrepa vsa živina,

Miš in podgane
Naj k vam zlodej pržane.

Take in podobne pretjne Kresnic morajo kmeta prav gotovo navdati s strahom, zaradi česar jih redkokdaj pusti od hiše, ne da bi jih prej obdaril.

Belokrajinske Krésnice (fotografija)

Myrbach:
Visoki rej
pod lipo
pri
Ziljanih

Kresnice pa ne oznanjajo kmetu samo dobrin, ki bodo šele dotekle in ga osrečile, ampak mu tudi čisto določno povedó, kaj so že dobrega storile:

Mi smo nocoj malo spale,
Ker smo polje varovale. (Iz Metlike, Štrekelj 5087.)

Mi smo nocoj malo spale,
Vaš'ga polja varovale. (Iz Gribelj, Štrekelj 5099.)

Te vrstice iz belokrajinskih kresnih pesmi nam odkrivajo novo značilno podobo Krésnic. Ponoči so torej Krésnice varovale kmetova polja, proti jutru pa so se vračale v vas po darila, to je po plačilo za njihovo nočno službo. Sodimo, da so Krésnice nekdanj vso noč varovale polja in vinograde, kar pa se ni dogajalo samo na kresno noč, ampak v vseh bližnjih nočeh pred Kresom in še po njem.

O letu ali poletju vemo, da je večinoma čas težkega poljskega dela, ki kmetu ne dovoljuje prevelikih praznikov. Zdaj ko žito lepo kaže in tudi grozdje dobro obeta, ne misli kmet več tako močno kakor pozimi ali spomladi na obrambo zoper mračne in temne sile. Toda Kres, čas sončnega obrata in edini večji poletni praznik, je podobno kot Božič vendarle nevarna doba, o kateri kmet veruje, da se pojavljajo v njej čaravnice in različni hudobni in nečisti duhovi, ki utegnejo poljem in vinogradom občutno škodovati. Nekje pri nas so imeli n. pr. vero, da se na kresno noč čaravnice bojujejo s »krstniki« (Kresniki). Globoko v svet slovenskega bajeslovja bi zašli, če bi hoteli iskati zvezo med slovenskim sončnim junakom Kresnikom in belokrajinskimi Krésnicami (prim. Kelemina, Bajke, str. 36), vendar lahko na kratko rečemo, da so Krésnice dobre varuhinje slovenskega kmeta in da po tem svojem poslanstvu nalikujejo Kresnikom, o katerih štajerska sporočila pravijo, da so nekdanj gospodovali slovenski deželi in jo varovali nadlog. Krésnice so hodile kmetu varovat njegova polja in vinograde ravno v kresnem času, ko zadobijo čaravnice in zli duhovi svojo posebno čarodejno moč. In Krésnice so mogle čaravnice in razne škodljive demone pregnati s polj in vinogradov le tedaj, če so tudi same bile višja nadčloveška bitja. V tem, kako še danes skrivajo Krésnice svoj obraz, imamo prepričljiv dokaz, da so Krésnice svoj čas s posebno masko res predstavljale kresne demone. Na Vinici so Krésnice — poroča L. Bavdkova — pokrite z belo

pečo, katero si potegnejo globoko na oči, da jim je del obraza skrit. Ivan Navratil pa pravi, da se Kresnice zavijajo z belimi pečami tudi po obličju takó, da jih ne more spoznati živ krst.

Ob tem važnem dejstvu, da so Krésnice zakrinkane, si obnovimo zdaj na podlagi poročil svečano in pobožno prihajanje Kresnic in njihovo obredno petje. Pomislimo na njihovo prav čarodejno vsemogočnost, ki jo razodevajo peti pozdravi, želje, zlasti pa hude grožnje, ki skušajo sebičnega kmeta kar uročiti. Vse to so sama značilna dejstva in svojstva, ki nam v zvezi z drugimi potrjujejo, da iz belokrajinskih Krésnic odsevajo davni letni kresni duhovi, dobra vilinska božanstva, ki so o kresu s pesmijo čarala poslednje zorenje polj in vinogradov, zlasti pa odvrčala od njih pogubne zle duhove. Ali so ti kresni duhovi nastopali nekdanj v okviru kresnega obredja ali pa so nekoč pripadali jurjevskemu obredju, od katerega so se pozneje odločili in zašli v kresno dobo, o tem vprašanju bi pa bilo treba posebej razpravljati.

Jesen.

Sonce pričinja tja proti koncu avgusta gubiti svojo moč. Noči postajajo v naslednjem mesecu vse hladnejše, podnevi pa se mora kmet kar zavrteti, da kratkotrajno in redko sončno prigravico kar najbolje izrabi za košnjo in sušenje otave. Kar po Malem Šmarnu zraste trave, je vsa za pašo; saj pravijo naši pastirji: »Po mal maš, je vse naš.« Po nekaj deževnih dneh je vsepovsod čutiti odmiranje žarovite sile poletja, a nad vrhovi dreves se že oglašča veter, ki je jesensko zamolkel.

Poljske pridelke je kmet večidel že pospravil. Vendar mnogo dela ga še čaka: krompir in zelje sta še na polju, jesenska setev še ni končana, stelja še ni pograbljena. Za teden, dva ali tri bo treba obirati sadje.

Zdaj slovenski kmet, ko je svoje kašče napolnil z raznimi žiti in hleve z živino, svobodneje diha. Zdaj šele se lahko brez skrbi preda veselju, da proslavi dobro letino.

V deželo je prišla jesen, z njo pa veselo in pisano žegnanje.

Svelli letni čas tone, nov, temni letni čas prihaja. Jesen je med obema liki most.

Žegnanje.

Žégen ali žegnanje, kakor ga poznajo slovenske vasi, fare in podružnice, je veliko ljudsko slavje, cerkveni praznik, v katerem tiči spomin na dan, ko so blagoslovili cerkev, ki so si jo postavili vaščani. Ta praznik pa je večinoma padel na god svetnika, ki je patron ali varuh blagoslovljene vaške cerkve. Tako se je sčasoma ta praznik razvil v proslavo cerkvenega patrona. Zapadni Slovenci so kot spomin na nekdanje več ali manj čisto cerkveno slavje ohranili kaj značilno ime za žegnanje, namreč: opasilo ali opasilnica. Levstik poroča, »da je bil nekdanj običaj, da so o takej priliki cerkev s svečami opasali« (Pleteršnik, I, 831). Zanimivo je, da Rusi pravijo svojemu poljedelskemu prazniku »opaška« (opachivanje, oboranje). Pred oranjem so bržkone opasali njivo s svetimi brazdami. (Glej sestavek o »oračih«!) Naslednji slov. naziv za ta cerkveni praznik je »proščenje«. Poznajo ga zlasti Belokrajinci. Splošno pa imenujejo Slovenci cerkveno slavje na kratko in preprosto: žégen ali žegnanje.

Nikakor ni zgolj slučaj, da se večina cerkvenih žegnanj vrši ravno jeseni, to je v času, ko je kmet žito že požel in ga zmlatil ter tudi druge poljske pridelke spravil domov. Zname so nekatere slovenske vasi, ki praznujejo vsako leto kar dve žegnanji, eno spomladi, drugo jeseni. Če torej vas obhaja pravo cerkveno žegnanje spomladi, tedaj se mora vršiti še eno žegnanje jeseni in to ima značaj jesenskega slavja. Kajti pravo žegnanje je v resnici veliko jesensko ljudsko slavje, jesenski praznik, ki so ga obhajali že naši davni predniki v poganski dobi. Še dandanes kaže slovensko žegnanje s svojimi običaji, nazivi i. dr. marsikaj, kar nam jasno potrjuje, da je cerkveno žegnanje zamenjalo staro žetveno slavje. Predvsem naj pokažemo še na

eno staro slovensko ime za žegnanje, ki se glasi: »bokova ojsce«. Takó namreč žegnanje označujejo ponekod Korošci, pač zaradi tega, ker so svoj čas na praznik žetve zaklali kozla, ki jim je bil potem čarodejna prisposoda ubitega žitnega duha. Seveda so stari Slovenci to »bokovo ohcete«, praznik končane žetve, obhajali kar najslavesneje: z veliko gostijo, na kateri so pojedli spečenega kozla, dalje z raznovrstnimi igrami, plesi, običaji. In nekaj teh starih običajev in plesov je v okrnjeni podobi prešlo v naš čas.

Ta druga posvetna plat žegnanja kot preostanek nekdanjih jesenskih praznikov žetve pa še danes odločno prevladuje na vseh slovenskih cerkvenih žegnanjih ter se kaže predvsem v res pristnem in pisanem ljudskem življenju, ki tedaj z vso silo oživi. Središče tega ljudskega žegnanskega življenja pa je nedvomno ples, brez katerega si žegnanja sploh ne moremo predstavljati. V ziljski dolini na priliko ne smejo plesati vse od binkoštnih praznikov do žetve, to je v času, ko žito zori, zato pa se tem bolj zavrté na žegnanju, ko je prvič po žetvi dovoljeno plesati. S tega vidika je ziljski žegnanski ples resnično »ta prvi rej«. Stari žegnanski ples pa je mimo drugih globokih smislov velikokrat označevalo obredno fantovsko snubljenje ali uerbanje. Žegnanski plesi so dalje imeli oz. imajo še dandanes svoje posebne šege, svoj red in pravilnik, po katerem se pleše. In kar je končno najpoglavitejše in najvažnejše: na starih pravih žegnanjih in proščanjih dekleta in fantje niso plesali po skednjih ali gostilnah, marveč na prostem pod vaško lipo, ki je že stoletja rastle sredi vasi. Stara košata lipa, ki je na vse strani metala svojo blagodejno senco, je bila kakor dobri vaški duh, ki je na žegnanje obenem s cerkvenim patronom blagoslavljal svoje radostno rajajoče vaščane.

Visoki rej pod lipo pri Ziljanih.

Visoki rej ali kakor pravijo Ziljani »usóčé rej« je prvi in glavni ples na ziljski žégen ter ga plešejo Ziljani takoj po končanem »števanju« pod lipo sredi vasi. Prvi poroča o tem ziljskem plesu v svoji narodopisno važni knjigi (1801) B. Hacquet, francoski potnik po naših krajih. Za njim opisuje znani M. Majar ziljske visoke reje v Novicah l. 1865. Med drugim pravi o njih:

»Poju, muziciraju i rajaju vsakoga leta slovesno pod lipoj zelenoj, kadarkoli se obhadja v ziljskoj doline žegen, somenj, cerkveni shod. Župe ali fare, v katerih su ti visoki raji i druge... slavjanske navade obične, su sledeče: Gorjani, Bistrica, Čače, Šent-Juri, Šent-Pavel, Šent-Štefan, Blatčani, Borljani, Meljviče i Brda. Te častne visoke raje smeju pod lipoj plesati izključivo samo samični mladeniči i deklice nespečane; druge slovenske plese, kateri po visokih rajih se muziciraju, smeju plesati pa tudi ostale samične ženske.«

V Visokem reju korakajo najprej pari svečano v krogu pod lipo. Fantje zapojó, dekleta pa molče. Svečana in pomenljiva je začetna kitica, ki je kolikor toliko vsebinsko in stilno enotna (prim. F. Marolt, Tri obredja iz Zilje, str. 12):

Bug nam dej to duóbor čes,
do parvo rej začélo smo.
Tur je z búgen Bug je ž nín,
san Jezóš je Marijón sin.

Druge kitice in njih vrstice pa so ostanki nekdanjih enotnejših pesmi ter so porušene prispale v današnji Visoki rej. — Ko pari odpojó nekaj vrstic, zaigra godba, pari pa zaplešejo poseben ples, ki je močno podoben polki. Razni plesni momenti in drugi znaki kažejo, da utegne biti današnji visoki rej ostalina davnega obrednega plesa.

Visoki rej se je namreč od časa do časa močno izpreminjal. Stari Ziljani še pomnijo, da je bil Visoki rej v preteklih časih nekakšna baročno-ljudska poskočnica. Fantje so v krogu plesali in pri tem visoko poskakovali, dvigali dekleta kvišku in druge podobne stvari počenjali. O teh starih ziljskih poskočnicah poroča že Hacquet, za njim pa po podatkih M. Majarja Kuhač: »Pri tom prave mužkarci prave skokove, puste često plesačicu, te ju opet uhvate, bace šešir u vis, kojega plesačica uhvati...« — Domnevamo, da se je morda prav tedaj spričo teh poskočnic oprijelo ziljskega reja ime »usóčé rej«. Plesalci pa niso poskakovali samo zategadelj, ker so bili razigrani ali ker je bila to ravno časovna moda. Te poskočnice so imele hkrati prastar

Valvasorjeva delavnica: Ples Gorenjcev pod drevesom v 17. stoletju (izrez)

čarodejni smisel. Stari Oblakov oče s Kupljenka mi je o takih visokih plesih, ki so bili nekdanj tudi v njegovi vasi v navadi, dejal: »Čim bolj smo poskakovali, tem višje je drugo leto zrasel lan.«

Ziljski Visoki rej pa glede na svoj drugotni in zadnji smisel odkriva podobo obrednega snubljenja ali uerbanja. Ziljani še danes pravijo plesalcem Visokega reja »uerbarji«. To »uerbanje« na plesu pa je urejala posebna fantovska združba »konta«, ki ima še danes poglavito besedo na ziljskem žegnu, odločala, kdo sme v rej in kdo ne, skrbela za plesni red itd.

Visoki rej plešejo Ziljani v znamenju snubljenja pod lipo. Staro preizkušeno čarovno sredstvo, ki smo ga o pustu spoznali v plohu-drevesu, se na ziljskem žegnu pojavi v podobi starodavne vaške lipe. Ta stara veličastna lipa, ki je preživela turške čase, dobre in hude ure vasi in ki je pod njo rajalo že nešteto rodov, naj na žégen čarodejno poseže v ljubezenske odnose med fanti in dekleti, med rejevci in rejkami, in iz njih ustvari blagoslovljene zakone.

Visoki rej pod lipo pri Ziljanih je po vsem tem resnično ena najlepših globokosežnih podob slovenskega žeganja.

O starem plesu Gorenjcev.

M. Majar zaključí svoj opis ziljskih visokih rejev takole: »Te starodavne navade su bile nekada po celoj Sloveniji razširjene; na brejarjih plešu tudi po Goričkom, pod lipoj pak imenitno v Kovoride in na več krajih.« Da so tudi Gorenjci v starih preteklih časih plesali pod drevesom, nam prepričljivo dokazuje podoba v Valvasorju. Ta podoba oz. bakrorez predstavlja namreč Gorenjce v tedanji ljudski noši, med njimi pa nekam neopazno v ozadju dva gorenjska para, ki plešeta pod drevesom. Zraven njega stojita dva godca in godeta. Eden igra na violino, drugi na flavto. En par ta plesni prizor opazuje. Razen tega pa sam Valvasor, ko opisuje šege in navade na Gorenjskem v njegovem času, dobesedno takole pravi: »Ponekod pa, kakor pri Katzensteinu in tam okrog, plešejo kmečki

fantje, t. j. neporočeni vaški mladeniči, vsak praznik po svetem Rešnjem Telesu po pet ali šest ur pod drevesom ali na podu v krogu, ki ni širši ko šest korakov.« (Rupel, Valvasorjevo berilo, str. 208.)

Valvasor opisuje tudi različne plesne na gorenjskih žeganjih: »Niso pa to še vsi plesi, temveč imajo tudi pri vseh žeganjih (ali cerkvenih godovih) svoj raj, vendar različno in ne povsod na isti način. Če je na primer v gospostvu Beli peči in tam okoli ali sploh kje na vasi žeganje, najamejo mladi, še samski fantje tiste vasi goslače in druge godce in gredó z njimi po kosilu javno na plesišče po stari šegi, namreč na prikladen prostor, od nekdanj navaden, pod milim nebom. Izberejo dva plesna voditelja, ki imata v rokah škatlo, in tedaj nekoliko kratov zarajajo z dekleti brez vmešavanja fantov iz drugih vasi. Ko so nekaj kratov zaplesali, mora godca na bas vstati in na vse grlo, kar se dá glasno, poklicati neoženjene fante najbližje vasi na ples: v prvo, drugo in tretje. Ko so trikrat zarajali, odstopijo in kakor prej pokličejo spet druge; v tem redu gre kar naprej, do koder koli se razteza jurisdikacija ali sodstvo tistega gospostva... Neoženjeni fantje ene vasi se ne smejo mešati med druge, niti se vtikati v njih ples, temveč morajo počakati čas in vrsto, izvzemši plesne vodje.« (Rupel, 209/210.)

Dalje poroča Valvasor: »Pri Katzensteinu in še drugod plača sosesčina tam, kjer je žeganje, deželnosodnemu gospodu pristojbino za glavni ples in nato plešejo vsi člani te soseske venomer v istem krogu. Tik zraven se vrsti druga najbližja soseska v krogu in pleše v svojem posebnem kolobarju; zraven nje spet druga, tako da pleše včasih šest ali sedem sosesk v prav toliko posebnih krogih. Pri tem pa ne sme nihče pritegniti dekleta iz drugega kroga v svojega, ne plesati z njo, če noče takoj imeti ali narediti prepír...«

Naposled prikazuje Valvasor tudi svojevrstne gorenjske plesne s sabljami, ki zaslužijo, da o priliki o njih kaj več spregovorimo.

O oblikah oz. o likih teh plesov, ki so jih v 17. stoletju Gorenjci plesali na svojih žeganjih, pa nam Valvasor ne vé nič podrobnega povedati. Pač pa iz plesa, ki ga upodablja Valvasorjev bakrorez, sklepamo, da so stari Gorenjci z marsikaterimi plesnimi liki posnemali plesočo grajsko gospodo. Ti nekdanji gorenjski plesi na žeganjih so bili navsezadnje tudi neke poskočnice, ki so jih tvorile slavnostne koračnice in globoki prikloni iz grajskih gosposkih plesov. Take poskočnice so vse do današnjih dni ohranili Dalmatinci v okolici Dubrovnika (Pridvorje, Konavli).

Valvasorjevi opisi žegnanskega rajanja na Gorenjskem pa so v narodopisnem pogledu tehtni in poučni predvsem zaradi tega, ker precej natančno in mnogo govore o šegah, ki so tedaj vladale na plesih, ker nam dobro osvetljujejo plesni red in njegovo izredno strogost. Zlasti so veljale ostre plesne določbe glede fantov in deklet iz sosedne vasi. (Nekaj teh strogih plesnih šeg poznajo Gorenjci še dandanes.) Vse te stroge plesne predpise in pravilnike pa je mogla izvajati in uveljaviti samo trdna roka, tesna povezanost fantov dotične vasi, katera je obhajala žeganje. Z eno besedo: ves ta plesni ceremoniel na žeganju je vodila naravno posebna fantovska združba, podobna ziljski »konti«.

Poleg ziljskega Visokega reja uvrščamo torej tudi stare plesne Gorenjcev pod drevesom med svojstvene oblike slovenskega ljudskega življenja, kakor se je razodevalo v Valvasorjevem času na gorenjskih žeganjih.

Zima.

Črni oblaki so prekrili nebo. Svet je potemnel. Dež lije kot za stavo in ga noče biti kraj.

Tedaj od poljskih opravkov v pozni jeseni preostane le še majenje turščice. Nekega dne zapade prvi sneg, ki ga pa dež naslednji dan takoj pobere. Kmečko delo se izgublja v razna brkljanja po hiši in hlevu.

Potem prične naletavati nov suh sneg, ki obleži. Za njim pritisne mrzav v deželo. Vsi vaški potoki, studenci in ribniki zamrznejo.

Zima je zakraljevala.

V delavnici slovenskega kmeta je zavladovalo pomembno zatišje. Zima, čas velikih besed in dejanj, je odprla duri na stečaj in skozi nje je že videti noči, prepolne svetlih in temnih dogodkov. Dobri in zli duhovi priplešejo in preblisnejo skrivnostne noči s tajnimi čarovnimi podobami. Zimski koledarski svetniki in z njimi roji kolednikov, božičnih pevcev in prosilcev, si drug drugemu podajajo vrata.

Božič.

Najgloblje smo v zimi o božiču. Božič je središče zimske praznične dobe, zaradi česar ni prav nič čudnega, če se je okrog njega od pradavnih časov nabralo pri vseh narodih vse polno običajev, verovanj, pripovedk, pravljic in pesmi. Pogled starega kmeta je bil ravno v globoki zimi, ko se sonce obrne, uprt v prihodnje leto, v prihodnjo pomladno rast njegovih travnikov in polj. Zategadelj je bil prvotni slovanski božič v prvi vrsti praznik sonca.

V novejšem času pa skušajo nekateri narodoslovci (Schneeweis) dokazati, da stari božič v znamenju češčenja sonca ni toliko značilen za Slovane, kakor praznovanje prve lune, mlaja. Mlajski običaji pa temeljijo v veri, da rast lune na nebu pospešuje rast narode, da pojav lune na nočnem nebu močno vpliva na vodo, na razna zelišča (praproti i. dr.), na drevesne veje in palice (tepežkanje!), zlasti pa na čarodejno moč ognja.

Kadar pa govorimo o božičnem ognju, ne smemo prezreti zažiganje badnjaka. Slovani, ki so se v zgodnjem srednjem veku preselili na jug, običaja zažiganja badnjaka niso prinesli s seboj iz svoje stare domovine, nego so ga našli pri ljudstvih v novi deželi in ga od njih prevzeli. Badnjak si razložimo iz glagola bdjeti, buditi. To je sv. noč, ko ljudje bdijo. Zažiganje badnjaka, to je drevesa, drevesnega hloda ali štora, je danes najbolj udomačeno na jugu. V Dalmaciji zažigajo kar po tri badnjake skupaj, ki pa morajo biti prekrizani. Badnjak so še okrog l. 1850. zažigali tudi Slovenci. Tako so zapadni Slovenci na sveti večer dajali na ogenj panj ali čok, ki so ga imenovali »božič«, ter ga zažigali. Posedli so okrog njega, molili, prepevali ter mu ponujali vina in kruha, kakor da bi bil živo bitje. Splošno verujejo južni narodi, da ima zažiganje badnjaka ali panja zdravilno in plodonosno moč. Ponekod namreč pooglenele kose badnjaka (veje) devljejo na rodna polja, v sadne vrtove in vinograde.

Takšen konec je sojen drevesu, čigar rojstvo in vstajenje je praznoval kmet spomladi. Drevo, ko je svoje delo opravilo, pozimi zažgejo. Na tem zažiganju, na tej poti njegovega ginjenja in umiranja, ga spremljajo in gosté kot mrliča v grobu. In še potem verujejo, da ima mrtvo pooglenelo drevo veliko čarodejno moč, verujejo celo, da bo iz njegovega pepela in iz njegovih ogorkov spomladi zraslo in ozelenelo novo drevo, z njim pa oživel nov Zeleni Jurij.

Božični orakel.

Noben praznik v letu pa ni tako prepreden z verovanji vsake vrste kakor ravno božični čas, ki v njegovih zimskih nočeh straši vse polno vsevednih duhov. Obletavajo hiše in hleve ter krožijo tudi nad zasneženimi polji in vinogradi. Kmet se jih zdaj brani ter jih na različne načine odganja, zdaj pa želi zvedeti od njih marsikaj, kar ga ta čas, tako rekoč na pragu novega leta, teži in skrbi. Zlasti je kmet o božiču radoveden, kakšno bo neki vreme prihodnje leto, kako bo raslo žito, kakšna bo letina. Ali ga bo bolezen priklenila na posteljo, ali bo bela smrt prestopila njegov hišni prag? Dekleta vprašujejo, ali se bodo o predpustu omožile in kdo bo njihov ženin.

Med glavna čarovna dejanja, ki se jih poslužujejo o božiču radovedna samska dekleta, prištevamo: prinašanje drv na pare, vlivanje svinca (voska, jaje) v vodo, gledanje v vodno zrcalo itd. Navratil poročja, da »na badnik hodijo dékle v Metliki in po njeni okolici o mraku na dvorišče po drva za kuhinjo, pa katera prinese v naročju naglo si naloženih drv (polén) »na par«, ona se vdá — še óno leto.« Pajek pa piše v svojih »Črticah«, da na sv. noč »vlijavajo dekleta raztopljen svinec v vodo; iz podob, ki se delajo, n. pr. sablje, puške, lopate, vidi se, ktereга stanu ženin bo vprašajočo nevesto vzle«. Slovenci rabijo nekod namesto svinca tudi jajca, pravi Navratil. »V Malí Pristavi na

Valvasorjeva delavnica: Ponesrečen božični orakel

Notranjskem zlivajo na sv. večer (preden gredo k polnočnici) jajca v kozarec vode; zjutraj gledajo podobe in prerokujejo iz njih.«

V starejših časih pa so se neporočena dekleta v božični noči zatekala k potokom in studencem, da bi v vodni gladini ugledala podobo bodočega ženina. To zvemo predvsem od Valvasorja, ki nam poroča o resničnem takim dogodku v neki vasi med Kamnikom in gradom Volčji potok. Dve dekli sta se namreč dogovorili med seboj, da bosta v božični noči šli k studencu, ki teče v bližnjem gozdu, v upanju, da bosta tedaj v vodi ugledali njuna bodoča ženina. Ta njun domenek pa je prisluskoval mlad hlapec, ki je imel eno izmed dekel rad. V glavo mu je šinila izvrstna misel. Stekel je v božični noči pred njima v gozd k studencu, splezal na drevo ter se z rokami in nogami obesil na drevesno vejo, ki se je raztezala ravno nad studencem. Dekli sta točno o polnoči prišli k studencu in pričeli pazljivo gledati v vodno gladino. Tedaj je hlapec na veji skušal še bolj obrniti glavo in jo prikloniti vodni gladini, da bi kar najjasneje zrealila njegov lastni obraz. V tem hipu pa se je zlomila veja in hlapec je štrbunknil v vodo. Dekli, misleči, da je sam živ hudič padel v vodo, sta preplašeni zbežali. Ena se je tako ustrašila, da je zbolela in nato celo umrla. Tega gozda se je po tem smešno-žalostnem dogodku oprijelo posebno ime, zaključil Valvasor svoj opis.

Stari kranjski koledniki-voščenkarji.

Božični praznični čas, ki traja prav za prav od adventa do svečnice, zajema v krog svojih mnogoličnih običajev tudi tako imenovano koledovanje. Mladi ljudje se zberó in hodijo od hiše do hiše koledovat: pojó posebne božične, oziroma novoletne pesmi, kolede, za kar jim dadó v dar potice, klobase, denar in podobno.

Slovenske kolednike proti koncu 19. stoletja opisuje Navratil v Letopisu Matice Slovenske (1886): »V Strugah pri Ribnici in po okolici hodijo taki koledniki za cerkev pobirat od hiše do hiše še pred božičem, pa nič ne pojó, ampak samo pozvoné, kedar pridejo v katero hišo; v Velikih Laščah začenjajo pa taki koledniki koledovati stoprav po božiču ter pojó (za nove dobe orgla kateri tudi na priročne orglice t. j. na harmoniko). Razun teh (rekel bi »cerkvenih kolednikov«) hodijo pa zdaj v Velikih Laščah i. d. po novem letu celo do Svečnice še drugi (rekel bi »posvetni koledniki«) t. j. godci záse koledovat. Tedaj se vrtila mlado ljudstvo v vsaki hiši, kamor pridejo; ne pleše se pa onod, kedar pridejo drugi (cerkveni) koledniki.«

Kakšni so bili slovenski koledniki na Štajerskem še v starejši dobi, t. j. okrog srede 19. stoletja, poroča D. Trstenjak (Steierm. Zeitschrift, 1845): »Koledniki hodijo okolo med božičem in sv. tremi kralji in celo do svečnice. Dečki hodijo v neravnem številu od hiše do hiše in popevajo, v dva zbora razdeljeni. Za to dobivajo neke darove. V teh pesnih se izrazuje želja, naj bi Bog prav obilo vso hišo blagoslovil. Nekdaj so morale te pesni veliko kratkočasne biti, ker se čuje tudi iz

Valvasorjeva delavnica: Stari kranjski koledniki z voščenicno

ust priprostega kmeta sodba, da zdaj ni več pravih kolednikov; dopadajo se mu pa tudi sedanje svete pesni, ki slavijo rojstvo božje, muke sv. Štefana in Marijo Devico. (Iz Pakjovih 'Črtic'.) Pajek med drugim pravi, da 'božični prazniki se imenujejo na Štajerskem tudi koledniški prazniki.'

Eno izmed najstarejših podob nekdanjih slovenskih kolednikov na Kranjskem pa prinaša Valvasor. Iz njegovega dokaj izčrpnega opisa na kratko posnemamo:

V dobi od sv. Miklavža do svečnice hodijo iz vsakega cerkvenega okrožja posebej okrog ljudje in pojó. Imenujejo jih »kolednike«. Med njimi so samski fantje, kakor tudi poročeni možje. Nekateri so oboroženi s sabljami, sekirami in s čakani, t. j. s posebnimi palicami z železnim kladivcem, in z drugim orožjem. V nekaterih krajih pošljejo kolednike naokrog tako imenovani cekmeštri (današnji cerkveni ključarji), da bi kaj prikoledovali za sveče za njihovo cerkev. Na dan pred novim letom gredó koledniki skupno s cekmeštri na gradove in v vasi ter pojó. Na novega leta dan pa gredo z godí v farno cerkev in potem okrog oltarja k »ofru«. To ponovijo na večer pred sv. Tremi kralji in na njihov praznik. Kar pripojó, prihranijo do svečnice. Nekaj dni pred svečnico kupijo rumen vosek ter napravijo iz njega tanke voščence, podobne običajnim voščencim svitkom. Nato spletejo tri tenke voščence v dolgo kito in jo obesijo okrog kakor je videti na bakrorezu. Zgoraj sestavijo z navadnimi in spletenimi venčki košari podobno stvar in postavijo nanjo okrogel stolpič. Tak voščeni svitek okrasijo z zlato peno in s krpami svile, na vrhu pa ga olepšajo z zastavicami, z zvezdami, s ptiči in z raznim drugim okrasjem, ki ga izrežejo iz kuhanih in posušenih brezovih gob. Vse to pritrđijo na eno dolgo palico ali kol. S tem je voščenska dovršena. Takšne voščence nesó koledniki na svečnico v spremstvu godcev v cerkev, da jih blagoslovijo, potlej pa jih odnesó v pristojno cerkev. Vsaka soseska nese svoje voščence v cerkev. Na dan, ko voščence izgotovijo, plešejo in se zabavajo. To se dogaja malone po vsej deželi, posebno pa na Dolenjskem.

Temu svojemu opisu je Valvasor priložil bakrorez, ki prikazuje štiri kolednike z veliko voščenicno pred odhodom v cerkev na svečnico, in sicer, po mestni arhitekturi sodeč, kje v Ljubljani, manj verjetneje pa v kakem drugem mestu ali trgu. Tako nam je ta stari kranjski koledniški običaj iz 17. stoletja hkrati ohranjen v podobi, ki je narodopisno dragocena.

Vse te besede kakor: koleda, koledniki, koledovati, izvajamo iz latinske besede »calendae« (calare — izklicati, oklicati), ki je pomenila prvotno oklicni dan, kasneje pa pričetek meseca. Posebno znamenite so bile Kalendae Januariae, rimski novoletni praznik, ki so ga Rimljani slavili z darili in voščili, zlasti pa z raznimi obhodi, s petjem in plesom. Iz teh antičnih Kalend poteka tudi božično koledovanje pri slovanskih narodih, ki so pa prevzetim običajem prav gotovo nekaj svojih dodali (n. pr. živalske maske itd.). Razen zimskih živalskih mask, ki smo jih Slovenci ohranili do danes samo še v ziljski Pjerhti, pa je nekaj pristno našega to davno pojmovanje koledovanja.

Kakor s kresnicami in jurjevskimi pesmimi, tako je naš stari človek tudi s petjem božičnih koled, na kratko s koledovanjem — čaral. (Prim. dr. Kotnik, Osnove ljud. medicine, Čas 1942.) V tem pogledu je zanimiv zapis J. Barleta iz l. 1893. (Štrekelj III, 8, št. 4746). Ta zapis se tiče sledečega koledovanja pri Belokranjcih (Vlahih):

»O božičnih praznikih pridejo Žumberčani — Belokranjci govore jim Vlaha (unijati) — čarat t. j. popevat k Božiču. Ko pride takov kolednik k hiši, veli: 'Hoću ti čarati, donesi mi kruha', potem začne:

Dober dan, gospodar, Bog vam dobre gostje daj! Na dvori vam zelen bor, Zanj' privezan konjic vran Na konjički sédllice, Na sedlici sinek vaš, Sinek ima srebrn pas. Več vam velja dober glas,	Kakor tisti srebrn pas. Rodila vam šénica In ta vinska mladica! Stari čako, dónesite vina, Stara majko, komad kruha Mlado snaše, povésance, I djivojka, jabučicu!«
--	--

Razvoj kolednikov in njihovih koled pa je šel naravno tudi svojo drugo pot. Da bi tem bolj povzdignila svetost svojega velikega krščanskega praznika o božiču, rojstvo Jezusa Kristusa, in ga približala ljudstvu, je krščanska cerkev pričela poganske kolednike preganjati. Izpodrivala jih je zlasti s tem, da je sama ustvarjala različne svete božične igre ter jih razširila med ljudstvo. Ljudstvo pa jih je zopet po svoje preoblikovalo in njih zadnje ostaline vidimo v jasličarjih, betlehemarjih (na Hrvatskem), dalje v kolednikih-zvezdarjih itd. V krog takih božičnih iger prištevamo tudi znani slovenski božični običaj: »Marijo nosijo«. Kolikor pa cerkev starih kolednikov in koled ni mogla potlačiti s pobožnimi običaji, jim je skušala udariti krščanski pečat na ta način, da je prvotne čarovno-obredne kolede napolnila s pobožno krščansko vsebino. Kolede so po cerkvenem posredovanju pričele opevati svete božične dogodke. S časom pa jih je seveda kmečko ljudstvo po svoje prekrjilo in ustvarilo v njih tisto pristrčno občutje, ki veje tudi iz ljudskih slik na steklo. V Cerkljah na Gorenjskem so na priliko takole koledvali:

»Marija in Jožef sta rajžala — rajžala
Ta v strgano štalico.
Marija je rodila Jezusa — Jezusa,
Oblublenga Mesijasa.
Marija ni imela pleničice — pleničice,
Svet Jožef dav je srajsčico.
Marija ni imela povojčika — povojčika,
Svet Jožef dav je pintico...«
id. (Štrekelj, št. 4763.)

Ali pa na Dolenjskem:

»Eno je dete rojeno, Oj notri v mestu Betlehem, Oj notri v mestu Betlehem!	V eni priprosti štalici, V enih oslovskih jasličih, V enih oslovskih jasličih.
--	--

Spoznal ga je osel, volek,
De je to dete pravi Bog,
De je to dete pravi Bog.«
id. (Štrekelj, št. 4852.)

Poleg tega pa si je cerkev vseskozi prizadevala, da koledniki nakoledovanega denarja ne bi zapravljali s popivanjem in plesanjem po krčmah in kmečkih hišah, marveč ga kako koristne obrnili. Naj bi na primer s tem denarjem cerkvi pomagali. Tako so se v družbi cekmeštrov pojavili cerkveni koledniki, ki so nakoledovani denar uporabili za cerkvene sveče.

In v vrsto takih cerkvenih kolednikov, ki so docela prekrili prvotne poganske kolednike in njih kolede, spadajo stari slovenski koledniki-voščencarji, ki so v Valvasorjevem času koledovali za vosek po kranjski, zlasti po dolenjski deželi (bržčas tudi na Štajerskem, prim. Pajek, Črtice, str. 225/26). Kolednic, ki so jih voščencarji pri tem peli, Valvasor sicer ne navaja, vsekakor pa niso mogli opevati nič drugega kakor svete božične dogodke. Njihove kolednice so bile torej podobne koledama iz Cerklj in z Dolenjske, ki smo ju zgoraj navedli.

Voščencarji, ki so šli v koledo že na sv. Miklavža dan, so svoje koledovanje slavnostno zaključili na svečnico. Na široko so obsegli vso zimsko božično dobo, njihova velika in okrašena voščencia pa je na koncu te dobe, na svečnico, svetila kakor veselo oznanilo novega letnega časa, ki ni bil več daleč.